

पूर्वाधार विकास आयोजनाका लागि जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुर्नस्थापना सम्बन्धी नीति, २०७१

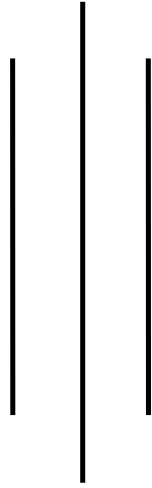

नेपाल सरकार
राष्ट्रिय योजना आयोग
सिंहदरबार, काठमाडौं
फोन: ४२११३२, ४२११३३, फ्याक्स : ४२११७००
इमेल: npcs@npc.gov.np
वेब साइट: <http://www.npc.gov.np>

राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय
सिंहदरबार, काठमाडौं
नेपाल
२०७१

पूर्वाधार विकास आयोजनाका लागि
जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुर्नस्थापना
सम्बन्धी नीति, २०७१

राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय
सिंहदरवार, काठमाडौं
नेपाल
२०७१

विषय - सूची

१. पृष्ठभूमि	१
२. विगतका प्रयासहरू.....	२
३. वर्तमान स्थिति.....	४
४. समस्या र चुनौती	५
५. जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुर्नस्थापना सम्बन्धी नीतिको आवश्यकता	६
६. दुरदृष्टि, परिदृश्य, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू	६
६.१ दृष्टि.....	६
६.२ परिदृष्य	७
६.३ लक्ष्य	७
६.४ उद्देश्यहरू	७
७. नीतिहरू	८
८. रणनीति तथा कार्यनीति.....	११
९. जग्गा प्राप्ति तथा स्वामित्व हस्तान्तरण	२७
१०. कम्पनीको लागि जग्गा प्राप्त गराइदिन सकिने	३२
११. सरकारी जग्गा प्रयोग गर्न नपाइने.....	३३
१२. संस्थागत व्यवस्था	३३
१२.१ मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति	३३
१२.२ पुनर्वास तथा पुर्नस्थापना शाखा तथा इकाई	३५
१२.३ समस्या तथा गुनासो ब्यवस्थापन	३७
१२.४ केन्द्रीय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति	४०

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा पूर्वाधार लगायत अन्य विकास आयोजनामा उल्लेख्य रूपमा लगानी बढ्दै गएको छ । आयोजना सञ्चालन गर्नको लागि जग्गाप्राप्ति गर्दा आयोजनाहरूले दिनुपर्ने मुआब्जा/क्षतिपूर्ति र आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरूलाई पुनर्वास तथा पुनर्थापना गर्ने कार्यमा एकरूपता ल्याउनुपर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिएको छ ।

जलविद्युत आयोजनाहरू, सडक तथा लोकमार्गहरू, सिंचाई आयोजनाहरू, शहरी विकास पूर्वाधार, हवाईमैदान, पार्क, विद्युत गृह, कलकारखाना र सार्वजनिक सरोकारका पूर्वाधार लगायतका काम कारवाहीबाट विकासमा सकारात्मक फाइदा पुग्ने भएतापनि त्यस्ता आयोजनाहरूको कार्यान्वयन गर्दा जग्गा प्राप्तिको कारणले कतिपय व्यक्ति/परिवारहरूको जग्गाको क्षति हुने, आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरूले आमदानी र जीविकोपार्जनका स्रोतहरू गुमाउनु पर्ने, अन्यत्र बसाइसराइ गर्नुपर्ने जस्ता कैयन प्रतिकूल अवस्थाहरू सिर्जना हुन सक्छन् । यस्ता आयोजनाहरूको कारणबाट उत्पादन प्रणालीमा हास आउन सक्ने, व्यक्तिको उत्पादनशील सम्पत्ति वा अन्य आय आर्जनका स्रोतहरूको क्षति भै विभिन्न कठिनाइहरूको सामना गर्नुपर्ने, सामुदायिक संस्था र सामाजिक सदभाव कमजोर हुने, आपसी सम्बन्ध तथा साँस्कृतिक पहिचान एवम् परम्परागत अधिकार तथा आपसी सहयोगका संभावनाहरू न्यून हुने वा हराउने जस्ता अवस्था सिर्जना हुन सक्छ । हालसम्मको अनुभवले यस्ता प्रभावबाट आर्थिक, सामाजिक तथा पेशागत रूपमा कमजोर समुदाय, समूह वा विपन्न वर्गलाई अझ बढी असर पारेको देखिन्छ ।

आयोजनाबाट प्रभावित परिवार तथा समुदायलाई आयोजनाबाट पर्ने प्रभावको प्रकृति अनुसार मुआब्जा, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास वा पुनर्थापना सहायता जस्ता सुविधा उपलब्ध गराइ आयोजना सञ्चालन हुनुभन्दा पहिलेको आर्थिक र सामाजिक अवस्था कायम राख्ने वा सो भन्दा माथिल्लो स्तरमा पुयाउने कार्यमा एकरूपता कायम गरी विकास निर्माणबाट पर्ने प्रतिकूल प्रभाव न्यूनीकरण गरी आयोजना व्यवस्थापनलाई सहज तुल्याउन आवश्यक भएकोले यो पूर्वाधार विकास आयोजनाका लागि जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी नीति, २०७१ तर्जुमा गरिएको छ । यस नीतिले जग्गा प्राप्ति सम्बन्धमा विभिन्न निकायबीच समन्वय तथा आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि मार्गनिर्देश गर्नेछ ।

२. विगतका प्रयासहरू

नेपालमा विशौं शताब्दीको पूर्वाध सम्म सीमित रूपमा मात्र भौतिक पूर्वाधार निर्माण कार्यहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । यस्ता कार्यहरूमा सरकारीभन्दा व्यक्ति विशेषको पहल अग्रपंतिमा देखिन्छ । इच्छा र चाहना भएका समाजका प्रतिष्ठित, साहु-महाजन, राजा-महाराजा आदिले सार्वजनिक मठ-मन्दिर धर्मशाला पूल, पाटी-पौवा, इनार, पोखरी, पाठशाला, घाट आदि निर्माण गरेको देखिन्छ । सरकारी, सार्वजनिक जग्गा वा व्यक्ति/परिवार विशेषका जग्गामा समेत भएका देखिन्छन् । वि स २००७ साल अघि र पछिका वर्षहरूमा स्थापना एवम् निर्माण भएका शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, जलविद्युत, सिंचाइ, उद्योग आदि क्षेत्रका विकासका कार्यहरूलाई आवश्यक पर्ने जग्गा तथा संरचनाहरू लालमोहर सनद जारी गरी प्राप्त गर्ने गरिन्थ्यो । राज्यले विकास निर्माण कार्यका लागि जग्गा प्राप्ति गर्ने प्रक्रिया वि.सं. १९६८ मा ५०० किलोवाट क्षमताको विद्युतगृहको लागि ३२४ रोपनी जग्गा प्राप्ति गरेपछि शुरु

भएको देखिन्छ । त्यसको ११ वर्ष पछि वि.सं. १९७९ मा सुन्दरीजल जलविद्युत आयोजनाका लागि ३८ रोपनी जग्गा प्राप्ति गरेको देखिन्छ । यसरी तात्कालीन शासकहरूको आदेश र हुकुम प्रमाणीबाट जग्गा/घर प्राप्त गरी विविध क्षेत्रमा विकास निर्माणका कार्य, कार्यान्वयन, निकायहरूको स्थापना र सञ्चालन भैरहेको अवस्थामा वि.सं. २०१३ मा जारी भएको अचल सम्पत्ति अधिग्रहण ऐनलाई पहिलो कानुनी दस्तावेजको रूपमा लिन सकिन्छ । शुरुमा काठमाडौं उपत्यकामा लागू भै वि.सं. २०१६ सालमा नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएपछि यो ऐन सम्पूर्ण देशभर लागू भएको थियो । यसपछि जग्गा प्राप्ति ऐन २०१८, क्षतिपूर्ति ऐन, २०१८ का साथै अचल सम्पत्ति अधिग्रहण नियमहरू, २०१६ र जग्गा प्राप्ति नियमहरू, २०२६ जारी भएको पाइन्छ । जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी हालसम्मको सबैभन्दा पछिल्लो कानुनी दस्तावेज भनेको जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ हो ।

पूर्वाधार लगायत अन्य विकास आयोजनाहरू क्रमिक रूपमा बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा जग्गा प्राप्ति, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू समायानुकूल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन प्रयासहरू भैरहेको छ । यस्ता पक्षहरूलाई धेरै हदसम्म जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ ले समेटे तापनि वर्तमान अवस्थामा यस ऐनका प्रावधानहरू अपर्याप्त हुन पुगेका छन् । नेपाल सरकारद्वारा सञ्चालित विभिन्न आयोजनाहरूमा आयोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूलाई पुनर्वास, पुनर्थापना, क्षतिपूर्ति आदिका सम्बन्धमा आ-आफ्नै किसिमले व्यवस्थापन गरिने प्रचलन रहेतापनि हालसम्म यो समस्यालाई समष्टिगत रूपमा संबोधन गर्ने राष्ट्रिय नीतिको अभावको कारणले कार्यान्वयनमा विविध प्रकारका जटिलताहरू उत्पन्न भएका छन् ।

३. वर्तमान स्थिति

विकास निर्माणका कार्यसँग सम्बन्धित आयोजनाहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने जग्गा लगायत अन्य सम्पत्ति प्राप्त गर्ने विषय मानवीय हिसाबले संवेदनशील र कानुनी हिसाबले जटिल भएकोले राष्ट्रिय महत्वका ठूला आयोजनाहरू समेत निर्धारित समयमा सम्पन्न हुन कठिनाई भईरहेको छ । एकातिर देशमा सञ्चालन हुने विकास निर्माणका कार्यहरूमा राज्य संयन्त्र थप जवाफदेही र पारदर्शी हुनुपर्ने परिस्थितिको विकास भएको छ भने अर्कातिर नागरिकको बढ्दो सचेतना र संलग्नताको अभिलाषा अभिवृद्धि भएको अवस्था समेत विद्यमान छ । आवधिक आयोजनाहरूमा उर्जा, यातायात र शहरी विकास तथा विस्तार सम्बन्धी आयोजनाहरू लगानीको प्राथमिकतामा परेका छन् । निकट भविष्यमा जग्गा प्राप्ति तथा जनसंख्याको विस्थापनका हिसाबले उच्च जोखिम भएका आयोजनाहरूमा लगानी केन्द्रित हुने देखिन्छ । यस्ता किसिमका आयोजनाहरू कार्यान्वयन गर्न राज्यको लगानीका अतिरिक्त ठूलो मात्रामा बैदेशिक एवं क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको समेत सहायताको आवश्यकता हुन सक्छ । यस्ता सहायता र लगानीमा सञ्चालन हुने आयोजनासँग जोडिएर आउने प्रावधानहरूलाई सम्बोधन गर्न तयारी अवस्थाको वातावरण सिर्जना गर्नुपर्ने देखिन्छ । जसको परिपूर्ति अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनसँग सामान्य हुने जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी एकीकृत नीति निर्माणबाट मात्र हुन सक्दछ ।

जग्गा प्राप्ति ऐन, २०३४ मा संसोधन गरी जग्गा प्राप्तिको कार्यलाई सहज बनाउने प्रयास गरेको भएतापनि पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी विषयहरूलाई समेटेी समायानुकूल सुधार गर्नु अत्यावश्यक भएको छ । एकातिर खेतीपाती र बसोबास योग्य जग्गा सीमित रहेकोले पुनर्वास तथा पुनर्थापना कार्य जटिल बन्दै गईरहेको अवस्था छ भने अर्कोतिर उपयुक्त

जिविकोपार्जनको विकल्प विना जग्गा प्राप्त गर्दा प्रभावित व्यक्ति/परिवारको जीवनस्तर जोखिममा पर्ने सम्भावना बढ्दो छ । यसको साथै समयानुकूल कानूनी प्रावधानको अभावमा आयोजना पिच्छे भित्रा भित्रै पुनर्वास नीति तथा प्रावधान अवलम्बन गर्ने परिपाटीलाई अन्त्य गरी सामाजिक सुरक्षणको अवधारणालाई समेत आत्मसात गर्दै मुलुकभरी र सबै प्रकारका विकास निर्माणका आयोजनाहरूमा लागू हुन सक्ने साझा नीतिको अभाव टड्कारो रूपमा देखिएको छ ।

४. समस्या र चुनौती

हाल राज्यमा जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी एकीकृत र अध्यावधिक नीतिको अभावमा विकास निर्माणका आयोजनाहरूका लागि समयमै जग्गा प्राप्त गर्न नसक्दा आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारको जिविकोपार्जन र पुनर्थापना कार्यमा विलम्ब हुने, आयोजनाको लागत बढ्ने, समयमै आयोजनाहरू सम्पन्न हुन नसक्ने जस्ता समस्याहरू देखिएका छन् । यसैगरी विद्यमान कानूनी प्रावधानहरू पर्याप्त र प्रभावकारी हुन नसक्नु, जग्गा मूल्याङ्कन पद्धति वैज्ञानिक नहुनु आदिले गर्दा सार्वजनिक हितका विकास निर्माणको आयोजना संचालन गर्दा निजी जग्गा प्राप्त गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुन गएको छ । सीमित प्राकृतिक स्रोतका रूपमा रहेको जग्गाको बहुपक्षीय उपयोग भैरहेकोले यसलाई आधार बनाएर गरिने विकास निर्माणका कार्यहरू पनि समयमै सम्पन्न गरिनु अति नै जरुरी छ । हरेक विकास निर्माणका कार्यहरू चाहे ती मुलुकको दीर्घकालीन विकासका पूर्वाधारका निमित्त संचालन गरिने आयोजनाहरू हुन या नागरिकलाई तत्काल राहत उपलब्ध गराउने खालका हुन वा अन्य सार्वजनिक हितका लागि संचालन हुने आयोजनाहरू हुन सबैको आधार भनेको भूमि अर्थात् जग्गा नै हुनाले जग्गा प्राप्तिको कार्य सरकारका

निमित्त अत्यावश्यक कार्य हो र यो उत्तिकै चुनौतीपूर्ण पनि छ । नेपाली समाजमा भूमिमा आधारित जिविकोपार्जनको विद्यमान सोच र राजनैतिक इच्छाशक्तिको न्यूनताले यस कार्यलाई थप चुनौतीपूर्ण बनाएको छ । जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी स्पष्ट नीतिको अभाव, संस्थागत क्षमता र अन्तरनिकाय समन्वयमा देखिएका समस्याले समयमै आयोजनाहरू सम्पन्न गर्ने कार्य थप चुनौतीपूर्ण हुन गएका छन् ।

५. जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी नीतिको आवश्यकता

दफा ४ मा उल्लेखित चुनौतीको सम्बोधन गर्न र परिवर्तित सामाजिक-राजनैतिक परिस्थिति, विकास निर्माणका थपिदा अवसरहरू तथा जनजीविकाको सुरक्षणको आवश्यकता सम्बोधन गर्दै यस सम्बन्धमा समसामयिक अन्तराष्ट्रिय प्रचलनलाई समेत दृष्टिगत गरी जग्गा प्राप्ति, क्षतिपूर्ति, पुनर्वास, पुनर्थापना तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई व्यवस्थित, सरल, सहज, पारदर्शी, न्यायोचित तथा प्रभावकारी बनाउन र आयोजनालाई समयमै सम्पन्न गर्ने सहज वातावरण तयार गर्न जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी नीति तर्जुमा र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु अत्यन्त आवश्यक देखिएको छ ।

६. दूरदृष्टि, परिदृश्य, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू

यस नीतिका दूरदृष्टि, परिदृश्य, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम हुनेछन् :-

६.१ दूरदृष्टि

पूर्वाधार विकास आयोजना कार्यान्वयनमा सहज वातावरण तयार गर्दै देश र नागरिकको सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

६.२ परिदृष्य

आयोजनाबाट प्रभावित क्षेत्र तथा परिवारको आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्थामा पर्ने प्रतिकूल प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्दै विकास आयोजनाहरूको निर्माण कार्य निर्धारित समयवधि भित्र सम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।

६.३ लक्ष्य

सार्वजनिक हित र पूर्वाधार विकास आयोजना सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा प्राप्ति, न्यायोचित मुआब्जा, क्षतिपूर्ति, उपयुक्त पुनर्वास तथा पुनर्थापनाको व्यवस्था गर्दै आयोजनाबाट प्रभावित परिवारहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्था सुदृढ गर्ने ।

६.४ उद्देश्यहरू

आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति वा परिवारहरूको जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना कार्यलाई व्यवस्थित, मानवोचित, सहभागितामूलक, समुचित, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन यस नीतिका उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम हुनेछन्:-

६.४.१ आयोजनाको कार्यान्वयनबाट स्थानीय व्यक्ति, परिवार वा समुदाय विस्थापन नै नहुने वा सकेसम्म न्यून विस्थापन हुने अवस्था श्रृजना गर्ने ।

६.४.२ आयोजनाबाट विस्थापनको अवस्था आइपरेमा प्रभावित व्यक्ति, परिवार वा समुदायलाई आयोजनाबाट पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै प्रभावित परिवारहरूलाई क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक-सामाजिक लाभका अवसरहरू उपलब्ध गराउने ।

६.४.३ जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई सरल, सहज, पारदर्शी र न्यायोचित बनाई आयोजना निर्धारित समयभित्रमा सम्पन्न गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

७. नीतिहरू

७.१ आयोजनाको कार्यान्वयनबाट स्थानीय व्यक्ति परिवार वा समुदाय विस्थापन नै नहुने वा सकेसम्म न्यून विस्थापनको अवस्था श्रृजना गर्न देहाय अनुसारका नीतिहरू हुनेछन्:-

७.१.१ आयोजनाको कार्यान्वयन गर्दा पर्ने प्रतिकूल प्रभाव र जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न शुरुमै लेखाजोखा गरी आयोजनाको पहिचान गर्ने ।

७.१.२ आयोजना छनौट गर्दा सोबाट हुन सक्ने भौतिक र आर्थिक-सामाजिक विस्थापनलाई न्यूनीकरण गर्ने गरी तयार गरिएको बिकल्पलाई प्राथमिकता दिने ।

७.१.३ आयोजना संचालन गर्ने निकायले सोबाट प्रभावित व्यक्ति/परिवारको जीविकोपार्जन पुनर्थापना गर्न साधन स्रोतको सुनिश्चित गर्ने ।

७.२ आयोजनाबाट विस्थापनको अवस्था आइपरेमा आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति, परिवार वा समुदायलाई आयोजनाबाट पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्दै प्रभावित व्यक्ति, परिवार वा समुदायलाई क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक-सामाजिक लाभका अवसरहरू उपलब्ध गराउन देहाय अनुसारका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछ :-

७.२.१ आयोजना संचालनबाट प्रभावित व्यक्ति, समुदाय तथा संवेदनशील समूहमा पर्न जाने प्रभाव पहिचान गर्न सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन गर्ने ।

७.२.२ आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरूको जीवनस्तर आयोजना लागू हुनु भन्दा पहिलेको अवस्था भन्दा कम हुन नदिने अवस्था सुनिश्चित गर्न पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजना तयार गर्ने ।

- ७.२.३ आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारलाई उनीहरू भौतिक वा आर्थिक रूपमा विस्थापन हुनु भन्दा पहिले नै क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी अन्य सुविधाहरू सुनिश्चित गर्ने ।
- ७.२.४ आयोजनाको लागि वार्ताद्वारा जग्गा प्राप्त गरिने अवस्थामा वार्तामा सामेल हुने वा जग्गा बिक्री गर्ने व्यक्तिसँगको वार्ता प्रक्रिया पारदर्शी, सुसंगत तथा न्यायोचित भएको कुरा सुनिश्चित गर्ने ।
- ७.२.५ कुनै व्यक्तिले स्वेच्छाले अन्य ठाँउमा पुनर्वास गर्न चाहेको अवस्थामा बाहेक विस्थापित व्यक्तिहरूलाई संभव भएसम्म उनीहरूले हाल बसोबास गरिराएकै ठाँउको आसपासको स्थानमा पुनर्वास गराउने ।
- ७.२.६ आयोजनाले निजी स्वामित्वको जग्गा लिँदा आयोजना प्रभावित परिवारको जग्गा नै नरहने स्थिति भएमा निजलाई प्राथमिकताकासाथ क्षतिपूर्तिको रूपमा जग्गाको सट्टा जग्गानै उपलब्ध गराउने ।
- ७.२.७ सुविधाविहीन, दलित, आदिवासी तथा जनजाति र एकल महिला जस्ता अवसरबाट बन्चित समूहका व्यक्ति प्रभावित भएमा उनीहरूको सामाजिक आर्थिक समुन्नतिको लागि थप सहायता सहित समावेशीकरणका कार्यक्रमहरू तयार गर्ने ।
- ७.२.८ आफ्नो स्वामित्वको जग्गा कतै पनि नभएका वा आफू बसोबास गरेको जग्गाको स्वामित्वको कुनै पहिचान योग्य कानूनी आधार नभएका विस्थापित व्यक्तिहरूलाई जग्गा बाहेकका अन्य सम्पत्तिको क्षतिपूर्ति तथा पुनर्थापना सहायता पाउने वातावरण सुनिश्चित गर्ने ।

७.२.९ लागतको प्रत्यक्ष प्रतिफल प्राप्त हुने आयोजनाका हकमा आयोजनाबाट प्राप्त हुनसक्ने लाभको हिस्सा प्रभावित परिवारसम्म पुग्ने अवस्था श्रृजना गर्ने ।

७.३ जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई सरल, सहज, पारदर्शी र न्यायोचित बनाई आयोजना निर्धारित समयभित्रमा सम्पन्न गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न देहाय अनुसारका नीतिहरू अवलम्बन गरिनेछः-

७.३.१ आयोजना संचालन गर्ने निकायले आयोजना प्रभावित व्यक्ति, समुदाय तथा संवेदनशील समूह खासगरी विपन्न, भूमिहीन, जेष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, आदिवासी, अपाङ्ग, अशक्त र आफुले बसोबास वा भोग गरेको जग्गाको कानुनी अधिकार नभएका व्यक्तिसँग सार्थक परामर्श गरेको सुनिश्चित गर्ने ।

७.३.२ आयोजनाबाट प्रभावित जायजैथाको मुआब्जा/क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा बैज्ञानिक पद्धति अपनाई न्यूनतम बजारमूल्यभन्दा कम नहुने गरी निर्धारित मुआब्जा/क्षतिपूर्ति तोकिएको अवधि भित्रै वितरण गर्ने ।

७.३.३ आयोजना प्रभावित व्यक्ति तथा समुदायको गुनासो सुन्न र तिनीहरूको समाधानको लागि सहजीकरण गर्न उपयुक्त संयन्त्र स्थापना भएको सुनिश्चित गर्ने ।

७.३.४. पुनर्वास तथा पुनर्थापना कार्यको व्यवस्थापन तथा नतिजा बारे पारदर्शिता कायम गर्न तत्सम्बन्धी प्रगति र अन्य सूचनाको आवधिक रूपमा सार्वजनिकरण गर्ने ।

७.३.५ जग्गाप्राप्ति, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजनाका उद्देश्यहरू परिपूर्ति भए नभएको यकीन

गर्न र आयोजनाबाट विस्थापित व्यक्तिहरुको जीवनस्तरमा परेको असर बारे अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापना गर्ने।

द. रणनीति तथा कार्यनीति

द.१ आयोजनाको कार्यान्वयनबाट स्थानीय व्यक्ति, परिवार वा समुदाय विस्थापन नै नहुने वा सकेसम्म न्यून विस्थापन हुने अवस्था श्रृजना गर्नको लागि देहाय अनुसारका रणनीति तथा कार्यनीति अवलम्बन गरिने छ :-

द.१.१ आयोजनाको अवधारणा तय गर्ने चरणमा अस्वेच्छिक विस्थापनको जोखिमको प्रारम्भिक अनुमान र आवश्यक पर्ने साधन श्रोत तथा संस्थागत क्षमता विश्लेषण गरी आयोजनाको प्रस्ताव गरिनेछ ।

द.१.२ प्रारम्भिक आर्थिक सामाजिक विश्लेषण गरी अस्वेच्छिक विस्थापनको जोखिम कम भएका आयोजना कार्यान्वयनको विकल्प तयार गरिनेछ ।

द.१.३ प्रारम्भिक आर्थिक सामाजिक विश्लेषणको आधारमा आयोजनाहरुलाई देहाय बमोजिम वर्गीकरण गरिनेछ:-

(अ) उच्च जोखिम भएको आयोजना: हिमाली क्षेत्रमा ५० वा सो भन्दा बढी परिवारहरु, पहाडी क्षेत्रमा ७५ वा सो भन्दा बढी परिवारहरु र तराई क्षेत्रमा १०० वा सो भन्दा बढी परिवारहरु भौतिक वा आर्थिक रूपले विस्थापित हुने आयोजना ।

(आ) मध्यम जोखिम भएको आयोजना: हिमाली क्षेत्रमा ५० भन्दा कम परिवारहरु, पहाडी क्षेत्रमा ७५ भन्दा कम

परिवारहरु र तराई क्षेत्रमा १०० भन्दा कम परिवारहरु भौतिक वा आर्थिक रूपले विस्थापित हुने आयोजना ।

(इ) न्यून जोखिम भएको आयोजना: आर्थिक विस्थापन मात्र हुने तर भौतिक विस्थापन वा प्रभावित व्यक्तिको उत्पादनशील जायजेथाको १० प्रतिशत भन्दा बढी हास नहुने आयोजना ।

द.१.४ पर्याप्त साधन र श्रोत उपलब्धताको सुनिश्चित गरी विस्थापन सम्बन्धी विस्तृत लगत संकलनको कार्य अगाडि बढाईनेछ । आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारको गणना गर्दा स्थानीय निकायका निर्वाचित प्रतिनिधिहरुको परामर्शमा गरिने छ ।

द.१.५ एकै क्षेत्रभित्र आयोजनाहरु संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने जग्गा प्राप्तिको लागि दोहोरोपन नपर्ने गरी व्यवस्था गरिनेछ ।

द.२ आयोजनाबाट विस्थापनको अवस्था आइपरेमा प्रभावित हुने व्यक्ति, परिवार वा समुदायमा आयोजनाबाट पर्ने प्रतिकूल प्रभावहरुलाई न्यूनीकरण गर्दै प्रभावित व्यक्ति, परिवार वा समुदायमालाई क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक-सामाजिक लाभका अवसरहरु उपलब्ध गराउनका लागि देहाय अनुसारका रणनीति तथा कार्यनीति अवलम्बन गरिने छ:-

द.२.१ स्थानीय निकायका निर्वाचित प्रतिनिधि, प्रभावित व्यक्ति वा परिवार, सरोकारवाला पक्ष तथा निकायहरूसँग परामर्श गरी आयोजनाको सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन गरिने छ । सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा देहायका विवरणहरु समावेश गरिनेछ:-

(अ) आयोजनाले जग्गा प्राप्त गर्न प्रस्तावित क्षेत्रको नापी नक्सा, लगत तथा अन्य प्रमाणित कागजात,

(आ) आयोजनाले प्राप्त गर्नुपर्ने जग्गाको गा.वि.स./न.पा., वडा नं., नक्सा नं., कित्ता नं. र क्षेत्रफल, जग्गाको प्रकार (गुठी, रैकर वा सरकारी सार्वजनिक), स्वामित्व, उपयोगको अवस्था र जग्गामा निर्मित संरचनाहरू (स्थायी अस्थायी तथा अन्य) र सो को परिमाण,

(इ) आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारको समष्टिगत विवरण र भौतिक तथा आर्थिक दुवै रूपमा विस्थापित हुने व्यक्ति/परिवारको लगत,

(ई) आयोजनाका लागि प्राप्ति गर्न प्रस्ताव गरिएको घर जग्गाको परिमाण र विकल्पको विश्लेषण,

(उ) प्रस्तावित विकल्पहरूको सान्दर्भिकताको विश्लेषण,

(ऊ) आयोजना प्रभावित क्षेत्र भित्रको समुदायको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक तथा जनसांख्यिक ढाँचाको विवरण,

(ए) सामाजिक प्रभावलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक लागतको विस्तृत विवरण, त्यसले समग्र आयोजनाको लागतमा पार्न सक्ने असरको विश्लेषण र लाभको लेखाजोखा ।

८.२.२ सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनका लागि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन कार्य सम्पन्न भएको दिनमै सो सम्बन्धी सूचना जारी गर्नुपर्नेछ । सो सूचना जारी गरेको मितिलाई क्षतिपूर्ति तथा अन्य सहायता प्राप्त गर्ने व्यक्ति वा परिवारको अन्तिम शर्त मानिने छ ।

८.२.३ सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदनको सम्बन्धित विभाग/कार्यान्वयन निकायले आफ्नो मातहतको पुनर्वास/पुनर्थापना ईकाईद्वारा समीक्षा गराई सम्बन्धित मन्त्रालय/ कार्यकारी निकायमा स्वीकृतीका लागि पेश गर्नेछ । सो प्रतिवेदन सम्बन्धित मन्त्रालय/कार्यकारी निकायले आफ्नो मातहतको पुनर्वास/पुनर्थापना शाखाको राय/सिफारिसमा स्वीकृत गर्नेछ । न्यून जोखिम भएका आयोजनाको हकमा सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन प्रतिवेदन सम्बन्धित विभाग तथा कार्यान्वयन निकायले स्वीकृत गर्न सक्नेछ ।

८.२.४ सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनको आधारमा विस्थापनबाट उत्पन्न प्रभावलाई सम्बोधन गर्न तयार पारिने योजनाहरूको तर्जुमा र स्वीकृति प्रक्रिया देहाय बमोजिम हुनेछः-

(अ) न्यून जोखिम भएका आयोजनाको हकमा जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति योजना तयार गरिने छ । यस्तो योजनामा निम्न कुराहरू समावेश भएको हुनुपर्नेछः-

(क) प्रभावित सबै परिवारको आयोजनाबाट प्रभावित निजी सम्पत्ति वा सामुदायिक जायजथाको विस्तृत विवरण, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति निर्धारण र वितरण प्रकृया,

(ख) आयोजनाबाट भौतिक विस्थापन नहुने तथा कसैको जीविकोपार्जनलाई प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपले नोक्सानी नहुने प्रमाणित विवरण,

(ग) सूचना सम्प्रेषण, समस्या तथा गुनासो व्यवस्थापन र अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रक्रिया,

(घ) साधन श्रोत तथा बजेट व्यवस्था र कार्यान्वयन संयन्त्र ।

(आ) उच्च वा मध्यम जोखिम भएका आयोजनाका हकमा, सक्षम र अनुभवी विशेषज्ञहरूको सेवा र सहयोग लिई पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजना तयार गरिने छ । यस्तो योजनाको रूपरेखा अनुसूची बमोजिम हुनेछ ।

(इ) जग्गा प्राप्ति तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजनामा भएका प्रस्तावित प्रभाव न्यूनीकरणका उपायहरू, क्षतिपूर्ति तथा अन्य सहायताका प्रावधानहरू सम्बन्धमा आयोजना प्रभावित परिवारसँग परामर्श गरी उनीहरूको राय बमोजिम अन्तिम रूप दिईने छ ।

(ई) विस्तृत ईन्जिनियरिङ डिजाइन परिवर्तन भए अनुसार उल्लेखित योजनालाई आवश्यकता अनुसार अद्यावधिक गरिने छ ।

(उ) जग्गा प्राप्ति तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजना कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण खर्च आयोजनाको लागतमै समायोजन गरिने छ ।

८.२.५ जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति योजनाको स्वीकृति जिल्ला स्थित सम्बन्धित कार्यालयले गर्नेछ । मध्यम जोखिमका आयोजनाका हकमा पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजनाको स्वीकृति सम्बन्धित विभाग/कार्यान्वयन गर्ने निकायले र उच्च जोखिमका आयोजनाका हकमा यस्तो योजना सम्बन्धित मन्त्रालय/कार्यकारी निकायले स्वीकृत गर्नेछ ।

८.२.६ यस नीति अन्तर्गत मुआब्जा/क्षतिपूर्ति निर्धारण तथा सहायता र लाभ बितरणको व्यवस्था देहाय बमोजिम हुनेछ:-

(अ) विद्युत प्रसारणका भूमिगत लाईन तथा टावरहरू, खानेपानीको वितरणका लागि जमीन मुनि बिछ्याईएका पाइप, भूमिगत संचारका लाईन जस्ता आयोजनाहरूमा भौतिक विस्थापनको हकमा प्रभावित संरचनाले ओगटेको जग्गाको पूर्ण क्षतिपूर्ति दिईने छ भने अन्यका हकमा आर्थिक विस्थापन भएका प्रभावित व्यक्ति/परिवारको जीविकामा पर्ने असरको विश्लेषण गरी हुन आउने क्षतिका लागि निर्दिष्ट अवधि तोक्यो जग्गाधनी र आयोजनाको बिचको संझौता मार्फत एकमुष्ट वा वार्षिक क्षतिपूर्ति दिइने छ । यस्तो सम्झौतामा जग्गा उपयोगको अधिकारका बारेमा स्पष्ट उल्लेख गरिने छ ।

(आ) खण्ड (अ) बमोजिम पूर्णरूपमा क्षतिपूर्ति दिएको अवस्थामा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्व प्राप्त निकायले कुनै पनि सार्वजनिक कार्यको लागि प्रयोग गर्न सक्ने छ ।

(इ) प्रभावित जग्गाको केही भाग मात्र प्राप्त गर्नुपर्ने अवस्थामा बाँकी भाग आर्थिक रूपले उपयोगी नहुने भएमा र जग्गा धनीले अनुरोध गरेमा त्यस्तो जग्गाको पुरै भाग प्राप्त गर्न सकिने छ ।

(ई) भौतिक संरचनाहरूको क्षतिपूर्ति प्रतिस्थापन मूल्यमा दिईने छ । यस्ता संरचनाहरूको मूल्याङ्कन तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण सम्बन्धित सरकारी निकायको स्वीकृत

मानकका आधारमा गरिने छ । प्रभावित भौतिक संरचनामा हासकट्टीको व्यवस्था लागू हुने छैन । भत्काइएका भौतिक संरचनाका सामग्रीहरू संरचना धनीलाई निशुल्क लैजान दिईनेछ ।

(उ) भौतिक संरचनाहरू आंशिक रूपमा मात्र प्रभावित भएको र बाँकी अंश प्रयोगमा ल्याउन सकिने अवस्था भएमा प्रभावित अंशको मात्र क्षतिपूर्ति प्रदान गरिनेछ । साथै बाँकी भागलाई यथास्थितिमा ल्याउन आवश्यक मर्मत खर्च उपलब्ध गराईने छ । तर बचेको भाग प्रयोगको लागि अनुपयुक्त भएमा वा प्रचलित मापदण्ड अनुरूप क्षेत्रफल अपुग हुने भएमा प्रभावित पुरै संरचना लिईनेछ ।

(ऊ) प्रभावित जग्गामा भएका वनस्पतिको हानि नोक्सानीमा सो जिल्ला वन कार्यालयले तोकेको मानकको आधारमा मूल्याङ्कन गरी नगद क्षतिपूर्ति दिइने छ । बालीनाली, फलफूल तथा घाँसपात सम्बन्धी हानि नोक्सानीमा कृषि विभागको मानकको आधारमा नगद क्षतिपूर्ति दिइने छ । तर दर्तावाल व्यावसायिक बालीनाली, फलफूल तथा बागबानीको नोक्सानी हुन गएमा ५ वर्षमा हुने आम्दानी बराबरको नगद क्षतिपूर्ति दिइने छ ।

(ए) आयोजनाको लागि अस्थाई रूपमा आवश्यक पर्ने जग्गा वा अन्य सम्पत्तिका हकमा जग्गा वा सम्पत्ति धनी र आयोजनाको बिचमा संझौता गरी लिनुपर्नेछ । त्यसरी प्राप्त गरिएको सम्पत्तिको हानि नोक्सानीको क्षतिपूर्ति

सोही सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम हुनेछ । सम्झौताको प्रयोजन सम्पन्न भै सकेपछि सो जग्गा पूर्ववत रूपमा पुनर्स्थापन गर्ने कार्य सम्झौतामा स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको हुनुपर्नेछ ।

(ऐ) आयोजनाले जग्गा नलिएको तर आयोजनाको संरचना निर्माण गर्दा सिंचाई, खानेपानी, ढल निकास, चरनक्षेत्र, आध्यात्मिक तथा धार्मिक स्थलहरू, विद्यालय, सामुदायिक भवन, बजार, बाटोघाटो तथा अन्य सेवासुविधा उपयोग गर्नमा अवरोध भएमा उक्त अवरोध भएको अवधिभर वैकल्पिक व्यवस्था गरी त्यस्तो सेवासुविधालाई निरन्तरता दिनुपर्नेछ । साथै आयोजना सम्पन्न हुनु अघिनै त्यस्तो सेवासुविधालाई पुर्ववत अवस्थामा पुनर्स्थापना गरी दिने जिम्मेवारी आयोजनाको हुनेछ ।

(ओ) मुआब्जा/क्षतिपूर्ति लिनको लागि आयोजनाले प्राप्त गर्नुपर्ने जायजेथाको विवरण सहित पेश गर्नुपर्ने निस्सा प्रमाण, अवधि तथा निवेदन दिने स्थान खुलाई सार्वजनिक सूचना जारी गर्नुपर्नेछ । यस्तो मुआब्जा/क्षतिपूर्तिको रकम चेकद्वारा बैंक मार्फत भुक्तानि गरिने छ । आवश्यकता अनुसार मुआब्जा/क्षतिपूर्ति गैरसरकारी संस्था वा सामाजिक परिचालकको सहयोगमा र आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति/परिवारको प्रतिनिधिको रोहवरमा आयोजना स्थलमै भुक्तान गर्न सकिने छ ।

(औ) आयोजनाको कारणले महिलाहरूले आफ्नो व्यवसाय गुमाएका अवस्थामा त्यस्ता महिलाहरूलाई नै क्षतिपूर्ति प्रदान गरिने छ । एकल महिला वा महिला घरमूली भएका अवस्थामा मुआब्जा/क्षतिपूर्ति वितरण गर्दा निजको रोहवर अनिवार्य हुनेछ ।

(अं) मुआब्जा/क्षतिपूर्ति दावीको लागि तोकिएको अवधि गुजारिसकेपछि पनि आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवार उपस्थित हुन नसक्ने अवस्थामा प्रभावित व्यक्ति/परिवारको हकवाला हो भन्ने प्रमाण र प्रभावित व्यक्ति/परिवार उपस्थित हुन नसकेको स्पष्ट कारण उल्लेख गरी सम्बन्धित गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा नगरपालिकाको प्रमुखबाट प्रमाणित भई आएमा निजका पति वा पत्नी वा नजिकको हकवाला वा सो पनि नभएमा नजिकको नातेदारलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरिने छ ।

(अः) खण्ड (अं) बमोजिम तोकिएको अवधि भित्र मुआब्जा/क्षतिपूर्ति बुझि लिन नआएका तथा स्थानीय निकायले अनुपस्थित जग्गाधनी भनी सिफारिस गरेका प्रभावित व्यक्ति/परिवारको हकमा मुआब्जा/क्षतिपूर्ति तथा अन्य सहायता रकम आयोजनाले क्षतिपूर्ति कोषको रूपमा बैंक खातामा जम्मा गर्नुपर्ने छ । यसरी जम्मा गरिदिएको मितिबाट पाँच वर्षसम्म पनि कसैले मुआब्जा/क्षतिपूर्तिको रकम दावी गर्न नआएमा कम्तीमा एक महिनाको फरकमा तीन पटकसम्म राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी हकदावी गर्न

आह्वान गरिने छ साथै सो सम्बन्धि जानकारी विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट पनि संप्रेषण गरिने छ । तत्पश्चात पनि सो रकम कसैले दावी गर्न नआएमा सरकारी कोषमा दाखिला गरिने छ ।

(अ) आयोजना कार्यान्वयनको प्रारम्भिक चरणमै मुआब्जा/क्षतिपूर्ति र अन्य सहायता रकम भुक्तानी गरिसक्नु पर्नेछ । यसरी भुक्तानी सम्पन्न भए लगत्तै आयोजनाले जग्गाको श्रेस्ता (लगतकट्टा, किताकाट लगायत) अद्यावधिक भएको सुनिश्चित गर्नेछ । तर अनुपस्थित व्यक्ति/परिवारको हकमा मुआब्जा/क्षतिपूर्ति रकम सरकारी कोषमा दाखिला गर्नु अघि नै जग्गाको श्रेस्ता अद्यावधिक गरिनेछ । यस कार्यका लागि सम्बन्धित मालपोत कार्यालय तथा नापी कार्यालयले आवश्यक सहयोग गर्ने छन् ।

(आ) प्रभावित जग्गाको मूल्याङ्कन तथा मुआब्जा/क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्नको लागि प्रतिस्थापन मूल्य कायम हुने गरी जग्गा मूल्याङ्कन मानक तयार गरिने छ । सो मानक तयार गर्दा देहायका आधार समेत लिइनेछः-

(क) त्यस बखत सम्बन्धित मालपोत कार्यालयले निर्धारण गरेको रजिष्ट्रेशन मूल्य,

(ख) तुलनात्मक सन्दर्भ अङ्क (जग्गाको बनौट, आकार र आवश्यक क्षेत्रफल बीचको तुलनामा आधारित),

(ग) सडकको किसिम र स्तरः पक्की वा कच्ची, वर्गिकरण (लोकमार्ग, सहायकमार्ग आदि),

(घ) जग्गाको भौगोलिक अवस्थिति एवं रणनीतिक, व्यापारिक र साँस्कृतिक महत्व,

(ङ) जग्गाको किसिम, वर्गिकरण र प्रयोजन (कृषि, आवास, व्यावसायिक, व्यापारिक वा अन्य),

८.२.७ यस नीति अन्तर्गत प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरूको जीवनस्तर आयोजना लागू हुनुभन्दा पहिलेको अवस्था भन्दा कम हुन नदिन मुआब्जा/ क्षतिपूर्तिका अतिरिक्त थप सहायता तथा अवसरहरू उपलब्ध गराईनेछ र तत्सम्बन्धि व्यवस्था देहाय बमोजिम हुनेछः-

(अ) आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारलाई असरको प्रकृति हेरी बसोबासको सुविधा, सामान ढुवानी, स्थानान्तरण सुविधा, व्यवसाय स्थानान्तरणमा लाग्ने मूल्य सुविधा, घरभाडा जस्ता थप सहायताहरू पुनर्वास र पुनर्थापना योजनामा समावेश गरिने छ ।

(आ) आयोजनाबाट गम्भीर रूपमा प्रभावित परिवारको हकमा त्यस्ता परिवार र विपन्न वर्ग जस्तै दलित, जनजाती वा सीमान्तकृत आदिवासी, एकल महिला, अशक्त, अपाङ्ग, जेष्ठ नागरिक आदिलाई पुनर्वास तथा पुनर्थापना योजनामा व्यवस्था भए अनुरूप अतिरिक्त थप सहायता समेत प्रदान गरिनेछ ।

(इ) आयोजनाबाट जीविकोपार्जन र आयस्रोतमा प्रतिकूल असर परेमा सो को पुनर्स्थापना लागि आवश्यक साधन र श्रोत सुनिश्चित गरी सो सम्बन्धी कार्यक्रम पुनर्वास र पुनर्थापना योजनामा समावेश गरिने छ ।

(ई) आयोजना कार्यान्वयनका क्रममा सिर्जना हुने रोजगारीमा प्रभावित व्यक्ति/परिवारलाई प्राथमिकता दिईने छ ।

८.२.८ यस नीति अन्तर्गत प्रभावित व्यक्ति/परिवारलाई भौतिक रूपमा समूहगत विस्थापन गर्नुपर्ने भएमा पुनर्वास गराइने स्थानको छनौट र व्यवस्थापन देहाय बमोजिम हुनेछः-

(अ) पुनर्वास गराउँदा सम्भव भएसम्म प्रभावित व्यक्ति/परिवारले बसोबास गरेको क्षेत्रको नजिकमा समूहगत रूपमै पुनर्वास गराईने छ । यसो गर्दा पूर्ववत सामाजिक संरचनालाई संभव भएसम्म कायम राखिने छ ।

(आ) पुनर्वास गराइने क्षेत्र वातावरणीय तथा विपदको जोखिमबाट मुक्त भएको हुनु पर्नेछ ।

(इ) पुनर्वास क्षेत्रमा बाटो, ढल निकास, बिजुली, खानेपानी, विद्यालय, फोहोरमैला व्यवस्थापन, अन्तिम संस्कारको स्थल, स्वास्थ्य चौकी, धार्मिक स्थल, सामुदायिक हल आदि आवश्यक पूर्वाधारहरू निर्माण गरिने छ ।

(ई) सुविधाविहीन, आदिवासी तथा विपन्न समूह, दलितलाई उनीहरूको समूहको सघन बसोबास भएको नजिकैको क्षेत्रमा पुनर्वास गराइने छ । उनीहरूको आफ्नो भाषा, धर्म, संस्कृति, जीवनशैली तथा, जीविकोपार्जनमा असर नपरोस भनी विशेष सतर्कता अपनाइने छ ।

(उ) आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई पुनर्वास गराइने क्षेत्रमा आवश्यक पूर्वाधारको विकास गरेपछि मात्र उनीहरूलाई पूर्ववत क्षेत्रबाट स्थानान्तरण गराइने छ ।

(ऊ) कृषि नै जीविकोपार्जनको मुख्य आधार भएका व्यक्ति/परिवारलाई पुनर्वास गराउनु परेमा दिगो कृषि उत्पादन तथा व्यवस्थापन हुन सक्ने जग्गाको उपलब्धतालाई समेत ध्यानमा राखी पुनर्वास क्षेत्र छनौट गरिने छ ।

(ए) आयोजनाबाट विस्थापित व्यक्ति/परिवारहरूको पुनर्वास गराउदा स्थानीयवासी (रैथाने)हरू माथि पर्नसक्ने नकारात्मक असरलाई व्यवस्थापन गर्न रैथानेहरूसँग परामर्श गरी विशेष कार्यक्रम लागू गरिने छ । साथै पुनर्वास क्षेत्रमा निर्माण गरिएका भौतिक पूर्वाधारहरू जस्तै पानी, विजुली, बाटो, सामुदायिक भवन आदिको स्थानीयवासी (रैथाने)हरूले समेत प्रयोग गर्नसक्ने व्यवस्था मिलाईने छ । पुनर्वास गराउदा स्थानीय गैर सरकारी संस्था, समुदायमा कार्यरत संस्थाहरू र सामाजिक परिचालकहरूलाई परिचालन गरिने छ ।

८.२.९ यस नीति अन्तर्गत आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवार सुविधाविहीन, दलित, आदिवासी तथा जनजाति र एकल महिला जस्ता अवसरबाट बन्चित समूहका भएमा देहाय बमोजिमका समावेशीकरण सम्बन्धी कार्यक्रम तय गरी लागू गरिने छः-

(अ) आयोजनाको प्रारम्भिक चरणदेखि कार्यान्वयन सम्पन्न नहुँदासम्म यस्ता समूहका व्यक्ति र उनीहरूको प्रतिनिधिसँग परामर्श गरिने छ ।

(आ) मुआब्जा/क्षतिपूर्ति तथा अन्य सहायताका अतिरिक्त उनीहरूको समग्र सामाजिक आर्थिक समुन्नति सम्बन्धी विशेष कार्यक्रम तय गरी जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनामा समावेश गरी लागू गरिने छ ।

(इ) यस्ता समूहसँग भएका पराम्परागत सिप तथा व्यावसायिक ज्ञानको जगेर्ना र सम्बर्धन गर्ने कार्यक्रम तय गरी लागू गरिने छ । यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा आयोजनाले निर्माण गरेका संरचनाहरूको उपयोग आवश्यक पर्ने भएमा आयोजना र यस्ता समूहका प्रतिनिधि विचमा विशेष सम्झौता गरी उपयोग गर्न दिईने छ ।

(ई) आयोजना सञ्चालनका समयमा सिर्जना हुने रोजगारीका अवसरमा यस्ता समूहका सदस्यलाई उनीहरूको योग्यता र क्षमता बमोजिम प्राथमिकता दिईने छ ।

(ए) आयोजनाबाट प्राप्त हुने सेवा, सुविधा र लाभ यस्ता समूहसम्म पुऱ्याउन आवश्यकता र औचित्य हेरी आयोजनाको खर्चमा विशेष सहूलियत उपलब्ध गराईने छ ।

(ऐ) आयोजना तयारी देखि कार्यान्वयनसम्म लैंगिक समताका विषयहरूलाई विशेष ध्यान दिई कार्यान्वयन गरिने छ ।

८.२.१० लागतको प्रत्यक्ष प्रतिफल प्राप्त हुने आयोजनाका हकमा आयोजनाबाट प्राप्त हुने लाभको हिस्सा प्रभावित परिवारसम्म पुऱ्याउनको लागि देहाय बमोजिमको व्यवस्था गरिने छः-

(अ) आयोजनाले जारी गर्ने शेयरको निश्चित प्रतिशत तोक्यी प्रभावित व्यक्ति/परिवारले मात्र खरिद गर्न पाउने व्यवस्था मिलाईने छ ।

(आ) सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने आयोजनाका हकमा त्यस्ता सेवा सुविधा प्रयोग गरे बापत लिईने महसुलमा प्रभावित व्यक्ति/परिवारलाई विशेष सहूलियत उपलब्ध गराइनेछ ।

८.३ आयोजना समयमा नै सम्पन्न गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने र जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई सरल, सहज, पारदर्शी र न्यायोचित बनाउन देहाय अनुसारका रणनीति तथा कार्यनीति अवलम्बन गरिने छः-

८.३.१ आयोजना चक्रभरि आयोजनाबाट प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरू र अन्य सरोकारवालासँग सार्थक परामर्श गरिने छ । यस्तो परामर्श गर्दा सहभागीहरूलाई छलफल हुने विषय, मिति, समय र स्थानको अग्रिम जानकारी गराईने छ । परामर्श गर्दा उनीहरूको बोलीचालीको भाषामा गरिने छ ।

८.३.२ प्रभावित व्यक्ति मध्ये विपन्न, भूमिहीन, जेष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, आदिवासी, अपाङ्ग, अशक्त र आफुले बसोबास वा भोग गरेको जग्गाको कानुनी अधिकार नभएका व्यक्ति जस्ता संवेदनशील समूहमा पर्ने व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहेको एकिन गरी परामर्श बैठक सञ्चालन गरिने छ ।

८.३.३ आयोजनाले गरेका सबै किसिमका छलफल, परामर्श तथा निर्णयहरूको अभिलेखिकरण गरिने छ । अभिलेखिकरण गर्दा

परामर्श गरिएका सरोकारवालाहरूका नामथर, ठेगाना, परामर्श स्थल, मिति र समय सहितको विवरण उल्लेख गरिने छ ।

८.३.४ आयोजनाको प्रारम्भिक सर्भेक्षण र निर्माण बीचको अवधि सकेसम्म छोटो पारिने छ । साथै आयोजनाबाट प्रभावित हुने जग्गा र भौतिक संरचनाको लगत संकलन र मुआब्जा /क्षतिपूर्ति बितरण बिचको अवधि न्यूनतम कायम गर्न स्रोत साधनको समयोचित परिचालन गरिने छ ।

८.३.५ आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरू वा सरोकारवालाले आयोजनाका उद्देश्यहरू, समयावधि, कार्यतालिका, आयोजनाबाट हुने प्रभाव, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना आदिका बारेमा विस्तृत जानकारी माग गरेमा आयोजना संचालन गर्ने निकायले यथाशीघ्र उपलब्ध गराउने छ ।

८.३.६ जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी तयारी, कार्यान्वयन तथा प्रगति विवरण हरेक ६ महिनामा सार्वजनिकरण गरिने छ । यस्ता विवरण सार्वजनिकीकरण गर्दा आयोजना प्रभावित परिवार तथा निर्दिष्ट समुदायले बुझ्ने गरी सरल भाषामा सार्वजनिक भेला वा बैठक वा सहज पहुँच भएका आमसञ्चारको माध्यममार्फत गरिने छ ।

८.३.७ आयोजनाले देहाय बमोजिमका दस्तावेजहरू सरोकारवालाको सहज पहुँच हुने गरी सार्वजनिक स्थलमा (विधुतिय संचार माध्यममा समेत) सूचना टाँस गरी सार्वजनिक गर्नेछः-

- (अ) आयोजना प्रभावित नाम थर ठेगाना र प्रभावित जायजेथाको विवरण,
- (आ) जग्गाप्राप्ति तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनाको मस्यौदा,
- (इ) जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति योजना वा पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनाको स्वीकृत प्रतिवेदन,
- (ई) पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना कार्यको अनुगमन प्रतिवेदनहरू,
- (उ) यदि अद्यावधिक गरिएको भए अद्यावधिक योजनाहरू ।

८.३.८ यस नीति अन्तर्गत जग्गा प्राप्ति, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी तयारी, स्वीकृति, कार्यान्वयन, प्रगति समीक्षा, समस्या तथा गुनासो व्यवस्थापनका लागि आवश्यक हुने संस्थागत स्वरूप र जिम्मेवारी दफा १२ मा व्यवस्था भए बमोजिम हुनेछ ।

९. जग्गा प्राप्ति तथा स्वामित्व हस्तान्तरण

९.१ यस नीति अन्तर्गत जग्गा प्राप्त गर्दा देहायका मध्ये कुनै एक वा सो भन्दा बढी उपायबाट प्राप्त गर्न सकिने छः-

९.१.१ स्वैच्छिक जग्गादानः आयोजनाबाट प्रभावित स्थानीय व्यक्ति/परिवार तथा समुदायका बहुमतबाट माग भै आएका र आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरू प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित हुने खालका आयोजनाहरूमा स्वैच्छिक दानमार्फत जग्गा प्राप्त गर्न सकिने छ । यसरी जग्गा प्राप्त गर्दा देहायका शर्तहरू पुरा भएको हुनुपर्ने छः-

- (अ) दान दिने क्षेत्रफल प्रभावित व्यक्ति/परिवारको आफ्नो हकभोगमा रहेको उत्पादनशील जग्गाको १० प्रतिशत भन्दा कम भएमा ।
- (आ) सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कनले आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवार विपन्न तथा सीमान्त कृषक भनेर पहिचान गरिएको समूहमा नपर्ने भएमा ।
- (इ) प्रभावित व्यक्ति/परिवारहरू जग्गादानको प्रस्ताव स्वीकार/अस्वीकार गर्न सक्ने उसको अधिकार बारेमा सुसूचित भएको भएमा ।
- (ई) जग्गा दान दिने निर्णय गर्दा आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारले स्थानीय निकाय, व्यक्ति, समुदाय तथा आयोजनाका पदाधिकारीहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष करकाप, डर, धाकधम्की वा दवावविना आफ्नो स्वेच्छाले राजीखुसी साथ तेस्रो पक्षको रोहवरमा लिखित सहमति गरेको भएमा ।
- (उ) जग्गा दानको सम्बन्धमा आयोजनाको पूर्व संभाव्यता अध्ययन तथा संभाव्यता अध्ययनकै चरणमा प्रभावित व्यक्ति/परिवारसँग सैद्धान्तिक सहमति भएको र विस्तृत डिजाईनको चरणमा नापजाँच किताकाट र स्वामित्वको हस्तान्तरण जस्ता आवश्यक प्रक्रिया मात्र पुरा गरिएको भएमा ।
- (ऊ) अरु कसैलाई सन्धीसर्पण पर्ने जग्गा, कुनै अड्डा अदालतमा मुद्दा परी विचाराधीन रहेका जग्गा,

अंशियारको हक लाग्ने जग्गा, कुनै करार वा लिजमा दिएको जग्गा, कुनै मुद्दामा परी सर्वस्वहरण भएको जग्गा, कुनै अन्य आयोजनाका नाममा अधिग्रहण भएतापनि लगत कट्टा नभएको जग्गा, दृष्टिवन्धक दिएको जग्गा स्वैच्छिक जग्गा दानमार्फत जग्गा प्राप्ति गरिने छैन ।

९.१.२ प्रत्यक्ष वार्ता: आयोजनाले सम्बन्धित जग्गाधनीहरूसँग प्रत्यक्ष वार्ता गरी जग्गा प्राप्त गर्न प्राथमिकता दिएमा वार्ताद्वारा प्राप्त गर्न सकिने छ । यसरी प्राप्त गरिने जग्गाको मूल्याङ्कन, मुआब्जा/क्षतिपूर्ति तथा अन्य कुराहरू आयोजना र जग्गाधनीबीच भएको सम्झौता बमोजिम हुने छ । यसरी जग्गा प्राप्त गर्दा देहायका शर्तहरू पुरा भएको हुनु पर्ने छ:-

(अ) प्रभावित व्यक्ति वा परिवारलाई सो सम्बन्धमा अग्रिम सूचना दिई प्रत्यक्ष वार्ताका लागि आमन्त्रण गरेको ।

(आ) वार्ता, क्षतिपूर्ति निर्धारण तथा सम्झौता प्रक्रिया स्वतन्त्र र पारदर्शी भएको ।

(इ) यो प्रक्रियाको स्वतन्त्र तेश्रो पक्षले आफ्नो उपस्थितिमा सम्पन्न भएको भनी अभिलेखिकरण गरेको ।

९.१.३ जग्गा विकास कार्यक्रम: सम्बन्धित आयोजनाले आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा जग्गा विकास कार्यक्रमको माध्यमबाट प्राप्त गर्न प्राथमिकता दिएमा र आयोजनाबाट प्रभावित बहुसंख्यक जग्गाधनीहरूले जग्गा विकास

कार्यक्रममा सहभागी हुने लिखित सहमति जनाएको अवस्थामा नगर विकास ऐन, २०४५ अन्तर्गत रही जग्गा विकास कार्यक्रम मार्फत जग्गा प्राप्त गर्न सकिनेछ ।

९.१.४ अधिग्रहण: (१) आयोजनाको लागि आवश्यक पर्ने जग्गा दफा ९.१.१, ९.१.२ र ९.१.३ बमोजिम प्राप्त गर्न नसकिएमा आयोजनाका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम मुआब्जा, क्षतिपूर्ति तथा थप सहायता उपलब्ध गराई प्राप्त गरिनेछ ।

(२) यसरी जग्गा प्राप्ति गर्ने क्रममा मुआब्जा, क्षतिपूर्ति तथा सहायता उपलब्ध गराउँदा आयोजना सञ्चालन गर्ने निर्णय गर्नुभन्दा तत्काल अघि कायम रहेको मूल्यालाई आधार मानिनेछ ।

(३) आयोजना सञ्चालन गर्ने निर्णय भएको मितिले तीन महिनाभित्र मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध नगराइएमा त्यस अवधिपछि क्षतिपूर्ति तथा मुआब्जा उपलब्ध गराइएको समयवीच जति महिना हुन्छ, बैंकको प्रचलित दर अनुसार त्यति महिनाको ब्याज समेत उपलब्ध गराइनेछ ।

(४) अधिग्रहण गर्दा निर्धारण गरिएको रकम सम्बन्धित जग्गा धनीले बुझ्न नआएमा सो रकम धरौटी खातामा राख्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

(५) अधिग्रहण गर्ने निर्णय गर्दाका वखत जग्गाको मूल्यांकन गर्ने समितिले यथार्थपरक भई मूल्य निर्धारण गर्नुपर्नेछ ।

मूल्य निर्धारण समितिले कुनै दवाव वा प्रभावमा परी गलत ढंगले मूल्य निर्धारण गरेको पाइएमा अख्तियारको दुरुपयोग भएको मानी प्रचलित कानून बमोजिम कारवाहि हुने व्यवस्था गरिनेछ।

६) जग्गा अधिग्रहण कार्यमा बाधाबिरोध गर्ने र प्राप्त जग्गा आयोजनाले उपयोग गर्ने क्रममा अवरोध गर्ने लाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाहि गरिनेछ।

९.२ यस नीति अन्तर्गत नाप नक्सा, लगत कट्टा, शेस्ता कायम तथा स्वामित्व हस्तान्तरण देहाय बमोजिम गरिने छः-

९.२.१ सम्बन्धित आयोजनाले प्रचलित कानून बमोजिम जग्गा प्राप्ति गर्ने गरी क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले निर्णय गरेमा उक्त जग्गाको स्वामित्वको शेस्ता सम्बन्धित निकायको नाममा कायम गर्नको लागि मालपोत तथा नापी कार्यालयमा जग्गा प्राप्तिको निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि र अन्य आवश्यक कागजात साथ मालपोत तथा नापी कार्यालयमा लेखी पठाउनु पर्नेछ। त्यस्तो अनुरोध प्राप्त भएपछि सम्बन्धित मालपोत तथा नापी कार्यालयले प्राथमिकताका साथ कित्ता काट, लगत कट्टा, दाखिल खारेज, शेस्ता कायम आदी गरी जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पुर्जा सम्बन्धित निकायको नाममा उपलब्ध गराउनु पर्नेछ।

९.२.२ पुनर्वास गराउनु पर्ने गरी विस्थापित परिवारको हकमा आयोजनाले तोकेको पुनर्वास गराइने स्थानको जग्गाको जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पूर्जा सम्बन्धित व्यक्ति/परिवारको

नाममा तयार गर्न निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि साथ लेखी आएमा सम्बन्धित मालपोत तथा नापी कार्यालयले लगत कट्टा गरी सम्बन्धित परिवारका नाममा जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पुर्जा तयार गरी उपलब्ध गराउनु पर्नेछ। यस कार्यको सिलसिलामा फिल्ड रेखाङ्कन, कित्ताकाट, कित्ता नापी नक्शा तयार पार्ने, रजिष्ट्रेसन दस्तुर, स्वामित्व हस्तान्तरण तथा वितरण सम्बन्धी कार्यको सम्पूर्ण खर्च आयोजनाले बेहोर्ने छ।

१०. कम्पनीको लागि जग्गा प्राप्त गराइदिन सकिने

१०.१ सार्वजनिक हितको निमित्त कुनै कम्पनीले गर्न लागेको सार्वजनिक प्रकृतिको कार्यको लागि प्रचलित कानून बमोजिम जग्गा प्राप्त गर्न नसकेको मुनासिब कारण देखिएमा नेपाल सरकारले त्यस्तो कम्पनीलाई कारण सहित यस नीति अन्तर्गत जग्गा प्राप्त गराई दिने गरी निर्णय गर्न सक्नेछ।

१०.२ दफा १०.१ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि कुनै कम्पनीको आर्थिक, वित्तीय, व्यापारिक वा व्यावसायिक स्वार्थ, हित, फाईदा वा सुविधाको लागि वा जनतालाई घुमाउरो वा काल्पनिक लाभ, सेवा, सुविधा वा फाईदा प्राप्त हुने सम्भावनाको आधारमा तथा अनुसन्धानको निमित्त जग्गा प्राप्ति गरिने छैन।

१०.३ कम्पनीले यस नीति अन्तर्गत उपलब्ध गराउनु पर्ने क्षतिपूर्ति तथा अन्य सहायता, जग्गा प्राप्त गर्न लागेको वा लाग्ने

प्रशासनिक लगायतका सम्पूर्ण खर्च बेहोर्न तथा सार्वजनिक हितको निमित्त नेपाल सरकारले राखेको शर्त पालना गर्न मञ्जूर गरी लिखत नगरून्जेल यस दफा बमोजिम जग्गा प्राप्त गर्ने कारवाही चलाईने छैन ।

११. सरकारी सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्न नपाइने

कुनै पनि आयोजनाले नेपाल सरकारको स्वीकृति वेगर सरकारी सार्वजनिक जग्गा प्रयोग गर्न पाइने छैन। तर कुनै आयोजना कार्यान्वयन (पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना कार्य, आयोजनाको संरचना निर्माण कार्य आदि) गर्न सरकारी सार्वजनिक जग्गा आवश्यक नै पर्ने भएमा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय मार्फत नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) को स्वीकृति लिनुपर्नेछ ।

१२. संस्थागत व्यवस्था

१२.१ मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति

१२.१.१ आयोजनाबाट प्रभावित सबै खालका जायजथाहरुको मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने कामको लागि देहाय बमोजिम एक मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समिति रहने छः

(क) प्रमुख जिल्ला अधिकारी	अध्यक्ष
(ख) जिल्ला विकास समितिको प्रतिनिधि	सदस्य
(ग) सम्बन्धित नगरपालिकाको मेयर वा प्रतिनिधि/गाविस अध्यक्ष	सदस्य

(घ) प्रमुख, मालपोत कार्यालय

सदस्य

(ङ) सम्बन्धित आयोजना प्रमुख

सदस्य सचिव

१२.१.२ मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले व्यवस्थापिका संसदका सम्बन्धित क्षेत्रका सदस्यहरु, आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारका प्रतिनिधिहरु, नापी कार्यालयका प्रतिनिधि र पुनर्वास/पुनर्स्थापना विज्ञलाई विशेष आमन्त्रितको रूपमा आफ्नो बैठकमा बोलाउन सक्नेछ ।

१२.१.३ मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले जाय जेथा जाँचबुझ तथा मूल्याङ्कन गर्ने प्रयोजनको लागि आवश्यकता अनुसार एक प्राविधिक कार्यदल गठन गर्न सक्ने छ । सो कार्यदलले आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारको संलग्नतामा प्रभावित क्षेत्रको जग्गा मूल्याङ्कन प्रयोजनको लागि तोकिएका मानक, आधार र मापदण्डको आधारमा संन्दर्भ अङ्क तयार पारी जग्गाको वर्गीकरण, मूल्याङ्कन एवम् मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण गरी समितिमा सिफारिस गर्नेछ । समितिले कार्यदलको सिफारिसलाई आधार मानी निर्णय गर्नुपर्नेछ ।

१२.१.४ मुआब्जा तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण समितिले आवश्यक ठानेमा घरजग्गा मूल्याङ्कनको लागि स्वतन्त्र मूल्याङ्कनकर्ता नियुक्त गर्न सक्ने छ । स्वतन्त्र मूल्याङ्कनकर्ता नियुक्त गर्दा जग्गा प्रशासन तथा नापनक्शा, घरजग्गा, अचल सम्पत्तिको मूल्याङ्कन सम्बन्धि अनुभव भएको मान्यता प्राप्त संस्थाबाट तालिम प्राप्त योग्य व्यक्तिलाई नियुक्त गर्नेछ ।

१२.१.५ नेपाल सरकारले घरजग्गा र अचल सम्पति मूल्याङ्कनलाई वैज्ञानिक र एकरूपता कायम गर्नका लागि कानून बनाई सूचना प्रविधिमा आधारित मूल्याङ्कन प्रणाली, सँगठन र दक्ष जनशक्तियुक्त एक सरकारी घरजग्गा मूल्याङ्कन निकाय वा प्राधिकरणको गठन गर्न सक्नेछ । यस्तो निकाय वा प्राधिकरणले गरेको घरजग्गाको मूल्याङ्कन धितो, धरौटी, मुआब्जा तथा क्षतिपूर्तिको आधार हुनेछ र उक्त निकायले गरेको मूल्याङ्कन सम्बन्धित सबै निकायले लागु गर्नुपर्नेछ ।

१२.२ पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना शाखा तथा इकाई

१२.२.१ आयोजनासँग सम्बन्धित मन्त्रालयमा एक स्थायी पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना शाखा रहनेछ । उक्त शाखाको काम निम्नानुसार हुनेछः-

- (अ) यस शाखामा पुनर्वास/पुनर्स्थापना सम्बन्धी विज्ञ तथा अनुगमन सम्बन्धी विज्ञ संलग्न गराउने ।
- (आ) विभाग तथा कार्यान्वयन गर्ने अन्य निकायको स्तरमा भएका यस सम्बन्धी कार्यहरूको अनुगमन गर्नुको साथै अन्य आवश्यक कार्य गर्ने गराउने ।
- (इ) पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी प्राप्त प्रतिवेदनहरू आवश्यकता हेरी विज्ञहरूको सहयोगमा समीक्षा गरी स्वीकृत गराउने तर्फ आवश्यक समन्वयको कार्यहरू गर्ने ।
- (ई) यस शाखा सञ्चालनको लागि आवश्यक आर्थिक श्रोत मन्त्रालयको वार्षिक बजेटमा समावेश गर्न लगाउने ।

(उ) जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने ।

१२.२.२ विभागीय तथा कार्यान्वयन गर्ने अन्य निकायको स्तरमा एक स्थायी पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना इकाई रहने छ । उक्त इकाईले निम्नानुसार कार्यहरू गर्ने छः-

- (अ) इकाईमा पुनर्वास/पुनर्स्थापना सम्बन्धी विज्ञ तथा अनुगमन सम्बन्धी विज्ञको संलग्नता रहने छ ।
- (आ) इकाई आयोजना तयारीको तथा आयोजना संचालनको अवस्थामा आवश्यक अनुगमन गर्नुको साथै सम्बन्धित कार्यहरू गर्ने गराउने बारेमा जिम्मेवार हुनेछ ।
- (इ) इकाई संचालनको लागि आवश्यक श्रोत विभागको वार्षिक बजेटमा समावेश गर्नु पर्ने छ ।
- (ई) आयोजना प्रारम्भको अवस्थामा उक्त इकाईले आयोजना स्तरको पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना इकाईको गठनका लागि पूर्ण रूपले पहल गर्नेछ ।
- (उ) पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी प्राप्त प्रतिवेदनहरू आवश्यकता हेरी विज्ञहरूको सहयोगमा समीक्षा गरी स्वीकृत गराउने तर्फ आवश्यक समन्वयको कार्य गर्ने ।
- (ऊ) जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धि क्षमता अभिवृद्धि सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

१२.२.३ पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना गर्नुपर्ने भनी पहिचान भएका आयोजनामा एक पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना इकाई आयोजना स्तरमा रहने छ । उक्त इकाईको कार्य निम्नानुसार हुनेछः-

(अ) आयोजना स्तरमा गठन हुने पुनर्वास तथा पुनर्थापना इकाईको प्रमुख दायित्व समाजिक प्रभाव मूल्यांकन र पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी प्रतिवेदन तयार गर्ने/गराउने, कार्यान्वयन गर्ने/गराउने तथा अनुगमन गर्ने/गराउने सम्बन्धी जिम्मेवारी हुनेछ ।

(आ) आयोजनाको सँगठनात्मक संरचनाको स्वीकृतिसँगै यस इकाईले आफ्नो कार्य प्रारम्भ गर्नेछ ।

(इ) इकाई गठनका साथै आयोजना स्थलमा एक पुनर्वास समन्वयकर्ताको नियुक्तिको साथै समन्वयकर्ताको कार्यालय स्थापना हुनेछ ।

(ई) इकाईमा पुनर्वास/पुनर्थापना सम्बन्धी विज्ञ तथा अनुगमन सम्बन्धी विज्ञको संलग्नता रहने छ ।

१२.३ समस्या तथा गुनासो ब्यबस्थापन

१२.३.१ समस्या तथा गुनासो सुनवाई ब्यबस्थापनको लागि तीन तहको समितिको व्यवस्था गरिनेछ । समस्या तथा गुनासो व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण खर्चको व्यवस्था आयोजनाले गर्ने छ ।

१२.३.२ आयोजना स्तरमा आयोजना प्रमुखको अध्यक्षतामा पुनर्वास तथा पुनर्थापना सम्बन्धी कार्य हेर्ने व्यक्ति, प्रभावित व्यक्ति/परिवारका प्रतिनिधि समेत रहेको समस्या तथा गुनासो सुनवाई समिति गठन गरिने छ ।समस्या तथा गुनासो सुनुवाई समितिले गुनासो सम्बन्धमा देहाय बमोजिम गर्नेछ ।

(अ) यस समितिले पुनर्वास तथा पुनर्थापना प्रतिवेदनको तयारी तथा कार्यान्वयन गर्दा आयोजना प्रभावित व्यक्ति/परिवारबाट प्राप्त हुने समस्या तथा गुनासोको निवारण गर्ने छ । साथै आयोजना प्रभावित क्षेत्र निर्धारण गर्दा आयोजनाको कार्यक्षेत्रलाई सन्तुलित गर्ने छ ।

(आ) यस समितिले आफ्नो कार्य क्षेत्र भन्दा बाहिरका गुनासोहरूलाई आफ्नो राय सहित दफा १२.३.३ अन्तर्गत गठन हुने जिल्ला समस्या तथा गुनासो सुनवाई समितिमा पठाउनु पर्ने छ ।

१२.३.३ जिल्ला स्तरको समस्या तथा गुनासो सुनवाई संयन्त्र देहाय बमोजिम गठन हुने छ:-

(क) प्रमुख जिल्ला अधिकारी - अध्यक्ष

(ख) जिल्ला सरकारी वकिल कार्यालयको प्रतिनिधि - सदस्य

(ग) पुनर्वास/पुनर्थापना सम्बन्धी विज्ञ -सदस्य

(अ) जिल्लास्तरको सुनुवाइ संयन्त्रले मुख्यतः घर जग्गा तथा अन्य सम्पत्तिको मूल्याङ्कन/मुआब्जा/ क्षतिपूर्ति वितरण र कार्यान्वयनमा भएका त्रुटी सम्बन्धी तथा आयोजना स्तरबाट प्राप्त समस्या तथा गुनासोको सुनवाई तथा निर्णय गर्ने कार्य गर्नेछ ।

(आ) जिल्लास्तरको सुनुवाइको कार्यक्षेत्रमा नपरेका गुनासोहरूको सम्बन्धमा तथा दुई वा सो भन्दा बढी जिल्लाहरूमा संचालित आयोजना सम्बन्धि गुनासोहरूलाई दफा १२.३.४ अन्तर्गत गठन हुने क्षेत्रीय स्तरको समस्या तथा गुनासो सुनवाई समितिमा पठाउनु पर्नेछ ।

१२.३.४ क्षेत्रीय स्तरको समस्या तथा गुनासो सुनवाई समिति देहाय बमोजिम गठन हुनेछः-

(क) क्षेत्रीय प्रशासक	- अध्यक्ष
ख) सम्बन्धित मन्त्रालयको सह-सचिव	- सदस्य
(ग) कानून अधिकृत, क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय	- सदस्य
(घ) शहरी विकास मन्त्रालयको पुनर्वास/पुनर्स्थापना सम्बन्धी विज्ञ	- सदस्य
(ङ) सम्बन्धित विभागको पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना इकाईको प्रमुख	- सदस्य
- (अ) क्षेत्रीयस्तरको समस्या तथा गुनासो सुनवाई समितिको कार्यक्षेत्रमा देहाय बमोजिमका समस्या तथा गुनासो सुनवाई गर्ने जिम्मेवारी रहने छः-
- (क) जायजथा मूल्याङ्कन तथा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी ।

(ख) समानुपातिक तथा निश्चित समय भित्र क्षतिपूर्ति को रकम वितरण सम्बन्धी ।

(ग) आयोजना प्रभावित क्षेत्र सम्बन्धी ।

आ) यस समितिले गुनासोलाई स्थलगत रूपमा सुनवाईको व्यवस्था गर्नेछ ।

(इ) सबै किसिमको समस्या तथा गुनासो आयोजना कार्यालयमा दर्ता गरिने छ र आयोजना कार्यालय तथा जिल्ला स्तरको गुनासो सुनवाई व्यवस्थापन समिति मार्फत प्राप्त हुने समस्या तथा गुनासोलाई मात्र सम्बोधन गरिने छ ।

(ई) क्षेत्रीयस्तरको समस्या तथा गुनासो सुनवाई समितिद्वारा भएको निर्णयबाट चित्त नबुझेमा पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिने गरि कानूनी व्यवस्था गरिनेछ ।

१२.४ केन्द्रीय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समिति

राष्ट्रिय योजना आयोगले सार्वजनिक पूर्वाधार विकास आयोजना तथा यस्ता आयोजनाहरूको पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमको प्रभावकारिता र यिनीहरूमा देखापरेका सवालहरूको संबोधन भए नभएको वस्तुस्थितिको समीक्षा गर्नको लागि देहाय बमोजिम एक समिति रहने छः-

(क) सदस्य, राष्ट्रिय योजना आयोग (सम्बन्धित क्षेत्र हेर्ने)	- अध्यक्ष
(ख) सचिव, गृह मन्त्रालय	- सदस्य
(ग) सचिव, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय	- सदस्य
(घ) आयोजनासँग सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव	- सदस्य- सचिव

यो संयन्त्रले सम्बन्धित मन्त्रालय तथा विभागहरूलाई प्रभावकारी योजना निर्माण तथा पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना कार्यको कार्यान्वयन सम्बन्धमा समीक्षा गरी पृष्ठपोषण गर्ने छ । साथै राष्ट्रिय विकास समस्या समाधान समितिलाई यस बारेमा आवश्यकता अनुसार जानकारी गराउने छ । यस प्रकारको समीक्षा प्रत्येक आर्थिक वर्षमा कमसेकम एक पटक गरिने छ । आवश्यकता अनुसार एक पटक भन्दा बढी पटक समीक्षा गर्न बाधा पर्ने छैन ।

१३. आर्थिक पक्ष

जग्गा प्राप्ति तथा क्षतिपूर्ति योजना, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजना कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्थाका लागि योजना तर्जुमा, साङ्गठनिक तथा कानुनी व्यवस्था, दक्ष जनशक्तिको आपूर्ति जस्ता विविध कार्यहरू गर्नको लागि साधन स्रोत आवश्यक पर्ने हुन्छ । यो आवश्यकता परिपूर्ति गर्न मुलुकको आन्तरिक स्रोतका साथ थप बाह्य स्रोत आवश्यक पर्ने हुन्छ । तसर्थ जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना नीति तर्जुमा भएपछि कार्यान्वयनको लागि बनाइने योजना तथा कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतको पहिचान तथा व्यवस्था तत् समयमा नै गर्नु पर्ने हुन्छ ।

१४. कानूनी व्यवस्था

यस नीतिमा उल्लिखित प्रावधानहरूलाई कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकारले आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नेछ ।

१५. प्राविधिक निर्देशिका

आयोजनाको प्रकृति र आवश्यकता अनुसार पुनर्वास र पुनर्स्थापना सम्बन्धी कार्यहरू फरक फरक हुनसक्ने भएकोले यस प्रकारको

निर्देशिका सम्बन्धित मन्त्रालयले यस नीति अन्तर्गत रही क्षेत्रगत रूपमा तयार गर्ने छ ।

१६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

यस नीति अन्तर्गत आयोजनालाई मन्त्रालय, विभाग र आयोजना गरी तीन स्तरबाट अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिने छ । जग्गा प्राप्ति तथा क्षतिपूर्ति योजना, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनामा उल्लेख भएबमोजिम आयोजनाहरूको आवधिक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिने छ ।

उच्च तथा मध्यम जोखिम भएका आयोजनाहरूमा पुनर्वास/ पुनर्स्थापना विज्ञ समेत संलग्न स्वतन्त्र अनुगमनकर्ताहरूको समूहको सेवा लिइने छ, जसले वार्षिक रूपमा आयोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी कार्यान्वयन गर्ने निकायसँग सम्बन्धित मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा प्रतिवेदन बुझाउने छ । निजी क्षेत्रका सबै तथा सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रका साझेदारीका आयोजनाहरूले पुनर्वास तथा पुनर्स्थापनासँग सम्बन्धित पक्षको समीक्षा तथा मूल्याङ्कनको लागि स्वतन्त्र बाह्य निकायलाई संलग्न गराउने र सम्बन्धित मन्त्रालयले समेत यस्ता आयोजनाहरूको समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने छ ।

१७. जोखिम

प्रस्तुत जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना नीतिको सहज तथा सफल कार्यान्वयनमा प्रमुख जोखिम हुनसक्ने देखिन्छः

१७.१. यस नीतिको कार्यान्वयनको लागि केन्द्र तथा स्थानीय तहमा उच्चस्तरको राजनीतिक प्रतिबद्धता एवम प्रशासनिक कटिबद्धता आवश्यक पर्ने भएकोले यसको अभावमा नीति कार्यान्वयनमा कठिनाई पर्ने सम्भावना रहेको छ ।

१७.२. नीति तथा सो बमोजिम निर्धारण गरिएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनका लागि आन्तरिक साधन स्रोत पर्याप्त नहुने देखिदा वैदेशिक सहयोग परिचालनको लागि आवश्यक पहल नगरेमा कार्यान्वयनमा कठिनाई पर्ने देखिन्छ ।

१७.३. जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना नीतिको क्षेत्र बहुपक्षीय सरोकारवाला निकायहरूको सहयोग बिना यसको कार्यान्वयनमा कठिनाइ हुने देखिन्छ ।

१७.४ यो नीति कार्यान्वयन गर्नको लागि उपयुक्त कानुनी व्यवस्था, संस्थागत संरचना, दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता र सक्षम व्यवस्थापकीय क्षमताको समयमै विकाश नगरेमा यो नीति कार्यान्वयनमा समस्या पर्ने देखिन्छ ।

१८. बाधा नपर्ने

यस नीतिमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि स्थानीय सहभागितामा आधारित स्थानीय निकायले संचालन गर्ने सानातिना आयोजनाहरूका हकमा जग्गा प्राप्ति सम्बन्धी सम्पूर्ण काम त्यस्ता निकाय र सम्बन्धित व्यक्ति बीचको सहमतिमा प्राप्त गर्न यस नीतिले कुनै बाधा पार्नेछैन ।

१९. नीति अद्यावधिक गर्ने

पूर्वाधार विकास आयोजनाका लागि जग्गा प्राप्ति, पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना सम्बन्धी नीति २०७१ लाई समसामयिक रूपमा समीक्षा गरी आवश्यकताअनुसार अद्यावधिक गरिने छ ।

अनुसूची

(दफा ८.२.४ (आ) सँग सम्बन्धित)

पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनाको रूपरेखा

उच्च वा मध्यम जोखिम भएका सम्पूर्ण आयोजनाहरूमा पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना पुनर्स्थापना योजनाको जरुरत पर्दछ । यसको ब्याख्या र व्यापकता, भौतिक वा आर्थिक विस्थापनको बाहुल्यता र विस्थापित हुने परिवारहरूमा पर्ने पुनर्वासका सम्भावित प्रभाव र जोखिम अनुरूप हुनेछ । पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना योजनाको रूपरेखा निम्न अनुसार हुनेछ जसको विस्तृत विवरण प्राविधिक निर्देशिकामा समावेश गरिनेछ ।

- क. कार्यकारी सारांश
- ख. आयोजनाको विवरण
- ग. जग्गा प्राप्ति, पुनर्वासको दायरा
- घ. सामाजिक-आर्थिक सूचना तथा पाश्चित्र (प्रोफाईल)
- ङ. सूचना सार्वजनिकीकरण परामर्श, तथा सहभागिता
- च. गुनासो सुनवाई सन्त्यन्त्र
- छ. कानुनी ढाँचा
- ज. हक अधिकार, सहायता र लाभहरू
- झ. आवास तथा बस्तीहरूको स्थानान्तरण
- ञ. आयआर्जन बहाली तथा पुनर्स्थापना
- ट. पुनर्वास तथा पुनर्स्थापना बजेट तथा वित्त प्रबन्ध योजना
- ठ. संस्थागत प्रबन्ध
- ड. कार्यान्वयन समय सारिणी
- ढ. अनुगमन र प्रतिवेदन

१३. आर्थिक पक्ष	४१
१४. कानूनी व्यवस्था	४१
१५. प्राविधिक निर्देशिका	४१
१६. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	४२
१७. जोखिम.....	४२
१८. बाधा नपने	४३
१९. नीति अध्यावधिक गर्ने	४३
अनुसूची:-पुनर्वास तथा पुर्नस्थापना योजनाको रूपरेखा.....	४४